

ראש הישיבה, הרב בנימין קלמנון

עדו ברט

כבוד אב ואם - בין אדם לחברו או בין אדם למקום

ראשי פרקים

פתיחה

א. כיבוד אב ואם במקרא ובפרשניו

1. מקרא

2. פרשני המקרא

3. סיכום

ב. שיטות הבבלי והירושלמי

1. משל מי?

2. דברי ההורים מול דבר ה'

3. כיבוד הורים מול מצוה אחרת

4. חיובי האב לבן לעומת חיובי הבן לאב

סיכום

ג. שיטות השאילתות והראשונים

1. בעל השאילתות

2. תוספות ורי"ף

3. שיטת ר"ת הסמ"ק והסמ"ג

4. שיטת הרמב"ם

סיכום

פתיחה

במאמר זה נדון במצוות כבוד הורים אשר לה שני פנים - מצוה שבין אדם לחברו, ומצוה שבין אדם למקום. נעבור על המקורות השונים מן המקרא ועד לראשונים ולרמב"ם, ונסה לראות אלו שינויים חלו (אם בכלל) בהבנת המצוה, ומה המשמעות המעשית שלהם.

א. כיבוד אב ואם במקרא ובפרשניו

1. מקרא

עשרת הדברות

כאשר בוחנים את מבנה עשרת הדברות אנו מגלים א-סימטריה בין מספר הדברות העוסקות בבין אדם לחברו למספר הדברות העוסקות בבין אדם למקום. שלושת הראשונות: אנוכי, לא יהיה, ולא תשא עוסיים בבין אדם למקום. מהחמישי, כיבוד אב ואם, ואילך - עוסיים בבין אדם לחברו. ענינו של הדיבר הרביעי, שבת, איננו מוחלט אם מצד בין אדם למקום או מצד בין אדם לחברו.

אכן על פי מניין הנוצרים להבדיל, מתחלקים עשרת הדברים לשלושה ושבעה. ברעיון זה היתה בשורה לכאורה על אלהים שעיקר מעיינו בבני האדם¹.

אמנם על פי המנהג היהודי לחלוקה נראה שיש סימטריה, וכי אם יש לחלק את עשרת הדברים לקבוצות, יתחלקו לחמש ולחמש. עניינה של שבת המפורש בעשרת הדברים הוא בין אדם למקום: "שבת לה' אלקיך". ככל הנראה, גם כיבוד אב ואם עניינו בין אדם לה'.

מראשית התורה יש מקום מיוחד לאב ואם. התורה מפרטת את מוצאו של כל אחד מהאנשים שמוזכר בתורה. יש מעין הקבלה בין הקב"ה שבזרעו עולם לאדם שיוולד בן. האב הוא מקור הסמכות, הוא הבעלים על הילד, כפי שנראה ממעשה העקדה. הוא מקור הברכה, כמו אצל יעקב ועשו, וכמו אצל אפרים ומנשה. עניינים אלו מוכיחים את היות האב מעין ממשיכו של הקב"ה².

גם חז"ל דרשו את הפסוקים באופן שמשווה בין ההורים לבין הקב"ה:

ת"ר נאמר: כבד את אביך ואת אמך, ונאמר: כבד את ה' מהונך, השוה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום; נאמר: איש אמו ואביו תיראו, ונאמר: את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד, השוה הכתוב מוראת אב ואם למוראת המקום; נאמר: מקלל אביו ואמו מות יומת, ונאמר: איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו, השוה הכתוב ברכת אב ואם לברכת המקום; אבל בהכאה - ודאי אי אפשר; וכן בדין, ששלשתן שותפין בו.

(קידושין ל ע"ב)

הגמ' אומרת "וכן בדין" כלומר, שעניין השותפות ההורים וקב"ה הוא גם מסברא. גם עונש ההמתה למקלל אב ואם ולמקלל ה' זהה על פי המשנה בסנהדרין פ"ז מ"ד - והוא סקילה.

בהמשך הגמ' בקידושין אומרים חז"ל ששלושה שותפים הם באדם: הקב"ה, אביו ואמו:

ת"ר, שלשה שותפין הן באדם: הקב"ה, ואביו, ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני.

שוב, מכאן נראה שמעמד ההורים מושווה למעמד הקב"ה ביחס לבן.

כיבוד ומורא

והנה יש לשאול מדוע יש לפחד מההורים. ניתן להבין מדוע יש לכבד את ההורים, אך מדוע לפחד מהם? מתוך עיון בתחילת פרשת קדושים נראה שחיוב המורא מהאב נובע מהצורך בקדושה, שנסמכו זה לזה:

וַיִּדְבֹר יְהוָה אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל כָּל עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם קְדוּשִׁים תִּהְיוּ כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם: אִישׁ אָמוּ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֵת שִׁבְתֵּי תִשְׁמְרוּ אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם:

(ויקרא י"ט, א-ג)

כמו כן ניתן לראות מהמשך הפרשה שאין חילוק בין דיני בין אדם למקום - קדושה, ובין דיני בין אדם לחברו. הכל כלול בציווי להיות קדוש. ניתן לראות את חיבור הכיוונים וטשטוש ההבדלים בין אדם למקום ובין אדם לחברו גם מפרשת משפטים. מכה אביו ואמו ומקלל מובאים עם ציוויים הקשורים לבין אדם לחברו, ובסיום פרשת משפטים מובאים ציוויים של בין אדם למקום.

1. וכידוע, זהו יחסה של הכנסיה לבני האדם מאז ועד עתה...

2. גם באור החיים על פרשת קדושים, ויקרא י"ט, ג, משמע שחייבים לכבד את האב משום שהאב והמורשת אותה הוא מייצג מונעים את האדם מכניסה לעריות. כמו כן משמע שם שכיבוד האב הוא בגלל היותו מייצג כבוד שמים.

כבוד אב ואם - בין אדם לחברו או בין אדם למקום

גם חז"ל ראו קשר בין הקדושה ליראה מהאב:

...וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שהבן מתיירא מאביו יותר מאמו, מפני שמלמדו תורה...
(קידושין לא ע"א)

נראה שפשט הדברים הוא שיראת האב מפני שמלמדו התורה אינה סתם הפחד של הבן שמא האב יעניש אותו אם לא ילמד טוב, אלא יראה מהותית שנובעת מקדושת התורה שמועברת על ידי האב. לכן היראה מהתורה מתלבשת ביראה מהאב, ולכן בן מתיירא מאביו יותר מאמו כי האב הוא מעביר המסורת ודרכו עוברת קדושת התורה.

לאור זאת מתבארת היטב הפרשה התמוהה של בן סורר ומורה. חז"ל פירשו שנידון על שם סופו. דבריהם תמוהים - האם אדם חייב מיתה בגלל שבעתידי ילסטם את הבריות, דבר שאם עשוהו בפועל אינו מחייב מיתה? צ"ל שבן סורר ומורה מנתק את עצמו משלשלת הקדושה, ולכן עונשו כה חמור. דינו של זה מקביל לדין מכה ומקלל.

2. פירשני המקרא

פילון האלכסנדרוני בחיבורו על עשרת הדברות, מסביר את מצוות כיבוד הורים כמצוה סינתטית המאחדת בין אדם למקום ובין אדם לחברו, כיוון שההורים הם הממוצע בין האדם לאלוקיו:

כבוד את אביך ואת אמך - לאחר הציווים על היום השביעי, הוא נותן הוריה חמישית על כיבוד הורים, ומעמידה על הגבול שבין שתי החמישיות. בהיותה האחרונה של החמישיה הראשונה, שבה המצוות הקדושות ביותר, היא צמודה גם לחמישיה השניה המקיפה את המצוות כלפי בני אדם. וזה הטעם לדעתי: מסתבר שטבע ההורים הוא על הגבול שבין ההוויה בת - האלמוות וכת - התמותה. בת התמותה - בשל קרבתם לבני האדם ולשאר בעלי החיים מהיות גופם בו חלוף. בת האלמוות - בשל הידמותם בהולדה לאלוקים מוליד היקום³.

בהמשך מסביר פילון שמי שיש לו רק בין אדם לחברו או רק בין אדם למקום - רק חצי מוסר בידו.

הרמב"ן בפירושו לתורה כותב:

כבוד את אביך - הנה השלים כל מה שאנו חייבין בדברי הכבוד בעצמו ובכבודו, וחזר לצוות אותנו בענייני הנבראים, והתחיל מן האב שהוא לתולדותיו כעניין בורא משתתף ביצירה, כי השם אבינו הראשון, והמוליד אבינו האחרון, ולכך אמר במשנה תורה (דברים ה טז) כאשר צויתך בכבודי כן אנכי מצוך בכבוד המשתתף עמי ביצירתך. ולא פירש הכתוב הכבוד, שהוא נלמד מן הכבוד הנאמר למעלה באב הראשון יתברך, שיודה בו שהוא אביו, ולא יכפור בו לאמר על אדם אחר שהוא אביו, ולא יעבדנו כבן לירושתי, או לעניין אחר שיצפה ממנו, ולא ישא שם אביו וישבע בחייו אביו לשוא ולשקר. ויכנסו בכלל הכבוד דברים אחרים, כי בכל כבודו נצטוינו, ומפורשים הם בדברי רבוחינו (קדושין לא ב), וכבר אמרו (שם ל ב) שהוקש כבודו לכבוד המקום:

(רמב"ן שנות כ', יא)

3. פילון האלכסנדרוני, חיבור על עשרת הדברות, כבוד את אביך ואת אמך, ביאליק תשנ"א, עמ' 206.

משמע מדבריו, שכיבוד הורים היא מצוה ממוצעת ומאחדת בין אדם לחברו ובין אדם למקום⁴.

החזקוני שם נוקט להדיא שמצוות כבוד אב ואם היא מצוה שבין אדם למקום:

כבוד את אביך ואת אמך, ונאמר: כבוד את ה' מהונך. נאמר: את ה' אלוךך תירא, ונאמר: איש אמו ואביו תיראו. נאמר: מקלל אביו ואמו מות יומת, ונאמר: כי יקלל אלוך ונשא חטאו, ללמד שהקיש הקב"ה ענינם לענינו... דבר אחר: חמש דברות הראשונות העובר עליהן אינו רע רק לשמיים, לפיכך הזכיר שמו בכולם שהרי לשמו הן קבועות, אבל חמש האחרונות אינן אלא לבריות על כן לא חש להזכיר שמו בהן.

(חזקוני שם)

3. סיכום

הראנו בתורה שבכתב שמצוות כיבוד אב ואם שייכת באופן חלקי או מלא למצוות שבין אדם למקום. הראיות לכך היו ממבנה עשרת הדברות, ומההשוואה בדינים בין ההורים לקב"ה לעניין כבוד, מורא וקללה. ראינו שגם פילון, הרמב"ן והחזקוני פרשו כך את מצוות כיבוד הורים במערכת של חמשת הדברות של בין אדם למקום.

ב. שיטות הבבלי והירושלמי

והנה נראה שחלקו בעניין זה **הבבלי והירושלמי**. בע"ה נציג להלן מערכת של הבדלים שינויים ומחלוקות בין הבבלי לירושלמי, אשר מתוכם עולות שתי שיטות שונות בהבנת מהות מצוות כיבוד אב ואם - שיטת הבבלי ושיטת הירושלמי.

הבבלי מביא בתחילת דבריו ברייתא שמשווה בין כבוד אב ואם לכבוד שמים:

ת"ר, שלשה שותפין הן באדם: הקב"ה, ואביו, ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני.

(קידושין ע"ב)

בירושלמי לא מצאנו את הברייתא שמשווה בין ההורים לקב"ה בשלמותה. ההשוואה היחידה בירושלמי באה בהערה בסוף ברייתא אחרת בה הירושלמי מדבר על קשר של היקש שבין כיבוד, מורא, קללה של הקב"ה ושל הורים. בסוף ברייתא זו נאמר 'וכן בדין ששלשתן שותפים בו':

איש אמו ואביו תיראו ונ' את יי' אלהיך תירא הקיש מורא אב ואם למורא המקום נאמר ומקלל אביו ואמו מות יומת ונאמר איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו הקיש קיללת אב ואם לקיללת המקום אבל אי אפשר לומר מכה כלפי למעלה וכן בדין מפני ששלשתן שותפין בו.

(ירושלמי קידושין פ"א ה"ד⁵)

4. יתכן שאפשר לראות כאן שאין חילוק בין מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחבירו, אלא כיבוד ההורים הוא חלק מעבודת ה' של האדם. יסוד זה של חלוקה משמעותי יותר בנצרות - בה קיים המושג "רליגיוזיות" - המנותק מהחיים ומהחברה, להבדיל מאשר ביהדות - בה התחום של החברה והחיים קשור בקשר מהותי אל האלוהי השוכן בעולם.

5. סא ע"ב בדפוס ונציא.

כבוד אב ואם - בין אדם לחברו או בין אדם למקום

גם אז נוקט הירושלמי לשון 'הקיש' שאינה לשון השוואה מלאה אלא לשון דימוי והקבלה. לעומת זאת, כאשר הבבלי מביא את הברייתא הנ"ל, הוא נוקט לשון השוואה:

השוה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום... השוה הכתוב מוראת אב ואם למוראת המקום... השוה הכתוב ברכת אב ואם לברכת המקום. (בבלי שם)

אם נדקדק נראה שהירושלמי גרס את הברייתא המשווה רק לעניין יראה וקללה, ואילו הבבלי גרס שיש השוואה גם לעניין **כבוד** בין אביו ואמו לקב"ה.

בעניין היחס בין כיבוד ההורים לכבוד שמים מופיעה בירושלמי דרשת רשב"י הסובר שהקב"ה העדיף כיבוד אב יותר מכיבודו:

דתני רבי שמעון בן יוחי אומר גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכיבודו...⁶ (ירושלמי פאה פ"א ה"א⁷)

משמע שלדעת הירושלמי כיבוד ה' וכיבוד ההורים הם שני עניינים שונים, ויש יחס ביניהם שהקב"ה מעדיף את כיבוד ההורים יותר מכיבודו.

אמנם בבבלי מופיעה דרשה דומה של ר' עולא רבה שמחלקת ומנגידה בין כבוד שמים לכבוד הורים:

דרש עולא רבה אפיתחא דבי נשיאה, מאי דכתיב: יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך?⁸ מאמר פיך לא נאמר אלא אמרי פיך, בשעה שאמר הקב"ה אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם: לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבוד את אביך ואת אמך, חזרו והודו למאמרות הראשונות. (בבלי שם)

אך יש לדייק בבבלי ש'דרשה' זו מיוחסת לאומות העולם ולא לחז"ל, ולכן אין מכאן הוכחה שכבוד אב הוא באמת ויתור של הקב"ה על כבודו, ועדיין אפשר לראות את כבוד ההורים כהשתלשלות והתלבשות של כבוד ה'.

1. משל מי?

והנה חלקו אמוראים האם צריך הבן להוציא כסף כדי לכבד את אביו, או שכבוד האב הוא רק מממון האב. הבבלי פוסק 'משל אב', כלומר שהבן לא צריך להוציא ממונו:

איבעיא להו: משל מי? רב יהודה אמר: משל בן, רב נתן בר אושעיא אמר: משל אב. אורו ליה רבנן לרב ירמיה, ואמרי לה לבריה דרב ירמיה, כמ"ד משל אב.

(בבלי שם)

הירושלמי גם הוא מביא את המחלוקת הנ"ל, אך פוסק הפוך - שהבן צריך להוציא ממונו כדי לכבד את אביו.

מן דמאן חונה בר חייה אמר משל זקן ואית דבעי מימר משלו...

ומן דמאן חונה בר חייה אמר מילתיה דרבי חייה בר בא פליגא דאמר רבי חייה בר בא תני רבי יודן בר ברתיה דר' שמעון בן יוחי דתני ר"ש בן יוחי גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכבודו נאמר כאן כבוד את אביך ואת אמך ונאמר להלן כבוד את יי

6. המשך הירושלמי הנ"ל מובא בהמשך.

7. טו ע"ד בדפוס ונציא.

8. תהלים קלח.

מהונך במה את מכבדו מהונך מפריש לקט שכחה ופיאה מפריש תרומ' ומעשר ראשון ומעש' שני ומעשר עני וחלה ועושה סוכה ולולב שופר ותפילין וציצית מאכיל את הרעיבי' ומשקה את הצמיאי' אם יש לך את חייב בכל אילו ואם אין לך אין את חייב באחת מהן אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך בין שאין לך כבוד את אביך ואת אמך אפילו את מסבב על הפתחים.

(ירושלמי פ"א ה"ו, וכן בירושלמי פאה פ"א ה"א)

ובהמשך הסוגיה פוסקים אמוראי הירושלמי בפירוש :

אתא רבי יעקב בר אחא רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן שכופין את הבן לזון את האב אמר רבי יוסי הלואי הויין כל שמועתי בריין לי כהדא שכופין את הבן לזון את האב.

לפי המשך הסוגיה בירושלמי ניתן להסיק שהסיבה שהירושלמי פסק שיש חיוב הממוני על הבן היא שהירושלמי ראה את כיבוד ההורים כפריעת חוב, כפי שמוכח מהמשך הסוגיה שם :

א"ר אבא בר כהנא הוה הכתוב מצוה קלה שבקלות למצוה חמורה מן החמורו' מצוה קלה שבקלו' זו שילוח הקן ומצוה חמורה שבחמורו' זו היא כיבוד אב ואם ובשתייהן כתיב הארכת ימים א"ר אבון מה אם דבר שהוא כפריעת חוב כתי' בו למען ייטב לך ולמען יאריכון ימך דבר שיש בו חסרון כים וסיכון נפשות לא כל שכן א"ר לוי וההיא דרבנין גדול הו' דבר שהוא כפריעת חוב מדבר שאינו כפריעת חוב.

נראה שהירושלמי לשיטתו סובר שכיבוד הורים הוא דין שבין אדם לחברו.

אפשר לראות בשיטת הירושלמי שתי בחינות :

א. סעד ותמיכה הדדית בתוך המשפחה?⁹

ב. הכרת הטוב. הבן מחזיר לאביו טובה תחת הטובה שגמל אתו כאשר היה ילד קטן¹⁰.

לפיכך פוסק הירושלמי שהוצאות הכיבוד צריכות להיות ממון הבן. לעומת זאת הבבלי סובר שיש כאן דין של עבודת ה' שאינו מחייב נתינה.

וכן מצאנו בירושלמי שכל ענייני הכיבוד נתפסים כעניין של תשלום :

ר' ינאי ור' יונתן הוו יתבין אתא חד בר נש ונשק ריגלוי דר' יונתן, אמר ליה ר' ינאי: מה טיבו הוא שלם לך מן יומי. א"ל...

(ירושלמי קידושין פ"א ה"ו)

והירושלמי לשיטתו, שנתנית כבוד הוא תשלום חוב בין אדם לחברו בלבד, ואין בו הבעה ליחס מיוחד לאדם גדול ממך כעין כבוד שמיים. מכאן ניתן להסיק על תפיסת הירושלמי על כבוד בכלל ועל כיבוד הורים בפרט - שהכל נשאר במעגל של בין אדם לחברו.

2. דברי ההורים מול דבר ה'

הבבלי בבבא מציעא מביא ברייתא שאומרת שאם האב ציווה לעבור עבירה אין שומעים לו :

ת"ר מנין שאם אמר לו אביו הטמא או שאמר לו אל תחזיר שלא ישמע לו? שנאמר: איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו אני ה', כולכם חייבים בכבודי. טעמא דכתב

9. ניתן לדייק במילות הירושלמי - כאשר הוא מביא את הדעות החולקות בסוגיית משל מי, הוא אינו אומר: "משל אב" כמו אותה דעה בבבלי, אלא אומר: "משל זקן", כלומר האדם החלש במשפחה ובחברה.

10. עיין הרב דסלר, מכתב לאליהו ח"ג עמ' 95 בעניין כיבוד הורים כהכרת הטוב.

כבוד אב ואם - בין אדם לחברו או בין אדם למקום

רחמנא 'את שבתותי תשמורו' הא לאו הכי הוה אמינא צייתא ליה, ואמאי? האי עשה והאי לא תעשה ועשה, ולא אחי עשה ודחי לא תעשה ועשה. אצטריך ס"ד אמינא הואיל והוקש כיבוד אב ואם לכבודו של מקום שנאמר כאן: כבוד את אביך ואת אמך, ונאמר להלן: כבוד את ה' מהונך, הלכך ציית ליה, קמ"ל דלא לשמע ליה.

(כבא מציעא לב ע"ב)

אם נעניין נראה, שההוה אמינא של הבבלי היתה שהואיל והוקש כיבוד אב ואם לכבוד המקום, יוכל הבן לשמוע בקול אביו ולא בקול ה'. כלומר הבבלי הולך לשיטתו בעניין מהות כיבוד אב ואם, שמצד עצמה שווה לכבוד המקום ואם לא היה פסוק מפורש, סמכות ההורים היתה כסמכות הקב"ה. ברייתא זו אינה מופיעה בירושלמי.

3. כיבוד הורים מול מצוה אחרת

והנה בעניין העדפת מצוות כיבוד אב מול מצוה אחרת אומר בבבלי ר' אלעזר בן מתאי שיש עדיפות למצוה משום שגם הבן וגם האב חייבים במצוה:

אלעזר בן מתאי אומר: אבא אומר השקיני מים, ומצוה לעשות, מניח אני כבוד אבא ועושה את המצוה, שאני ואבא חייבים במצוה. איסי בן יהודה אומר: אם אפשר למצוה ליעשות ע"י אחרים תיעשה על ידי אחרים, וילך הוא בכבוד אביו. אמר רב מתנה: הלכה כאיסי בן יהודה.

(קידושין לב ע"א)

כלומר, העדפת מצוות ה' על כיבוד האב נובעת מהעובדה שגם האב חייב באותה מצוה, או במצוות ה' באופן כללי. לכן, רצון ה' שהמצוה תעשה, גובר על רצון ה' לכיבוד האב, בסדר העדיפויות של כבוד ה'. כלומר שגם עצם החיוב לכבוד את האב נובע מכבוד ה'¹¹. גם דעת איסי בן יהודה שם שבמצוה שיכולה להיעשות על ידי אחר תיעשה ע"י אחר - איננה חולקת מהותית על דעת ר' אלעזר. והנה בירושלמי לא מצאנו קריטריון מיוחד בעניין מצוות כבוד אב לעומת כבוד ה', ונראה שהלכו לשיטתם, שכיבוד הורים אינו נובע מכבוד שמיים אלא מעניינים שבין אדם לחברו.

4. חיובי האב לבן לעומת חיובי הבן לאב

ראיה נוספת היא החיוב לכבוד את האב לאחר מותו המופיע בבבלי:

ת"ר: מכבדו בחייו ומכבדו במותו; בחייו כיצד? הנשמע בדבר אביו למקום, לא יאמר: שלחוני בשביל עצמי, מהרוני בשביל עצמי, פטרוני בשביל עצמי, אלא כולהו בשביל אבא; במותו כיצד? היה אומר דבר שמועה מפיו, לא יאמר: כך אמר אבא, אלא כך אמר אבא מרי, הריני כפרת משכבו. והני מילי תוך שנים עשר חדש, מכאן ואילך, אומר: זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.

(קידושין לא ע"ב)

משמע שהבבלי מחייב לכבוד את האב מדין מייצג המורשת. בירושלמי לעומת זאת, לא מצאנו חיוב לכבוד את האב לאחר מותו. יתרה על כך, הירושלמי אומר להדיא שהבן חייב לאביו בחמישה דברים שכולם עזרה בעולם הזה:

וכשם שהוא זכה לו בחמשה דברים כך הוא חייב לו בחמשה דברים ואילו הן מאכיל ומשקה מלביש מנעיל מנהיג.

(ירושלמי שם)

11. ניתן לראות כאן אמירה דומה לביטוי בדין שליח לדבר עברה: "דברי הרב ודברי התלמיד, דברי מי שומעים". אמנם דברי האבא חשובים אך כאשר דבר ה' עומד מולם, הם מתבטלים.

הירושלמי טורח למנות את חיובי הבן לאביו. אולי ניתן לדייק שאלו החיובים היחידים משום כיבוד הורים, ואין חיוב לכבדו לאחר מותו. אף על פי שיש בירושלמי גם חיובים נוספים כמו לא לשבת במקומו ולא להעיר את האב כמידות הידור, נראה שגם הם קשורים לחיוב לספק לאביו חיים הגונים ומכובדים - ולא משום היחס אליו כנציג הקב"ה בעולם.

לעומת שיטת הירושלמי ניצבת שיטת הבבלי הבאה לידי ביטוי מפורש בדברי רב יוסף:

רב יוסף כי הוה שמע קל כרעא דאמיה, אמר: איקום מקמי שכינה דאתיא.

(בבלי שם)

משמע מדברי הירושלמי שחיוב האב הוא רק ההכשרה הראשונית של הבן כיהודי עצמאי¹². יש להעיר שהאב לא חייב לבן שום דבר בחיי היומיום החל מהרגע בו מסוגל הבן לדאוג לעצמו. לעומת זאת הבן חייב לתת לאב את צרכיו היומיומיים: מאכיל ומשקה מלביש ומנעיל ומנהיג.

ניתן לראות בשיטת הירושלמי נקודת מבט חדשה על כל מצוות האב על הבן ומצוות הבן על האב. נראה, שהתורה מכוננת כאן מערכת סעד חברתית, שבה הדור הבוגר מכשיר את הדור הצעיר לעולם המעשה. והדור הצעיר תומך בדור המבוגר, כאשר הוא מגיע לגיל שצריך עזרה בחיי היום יום. בעצם התורה ייסדה כאן מערכת סעד המושתתת על התא המשפחתי.

סיכום

הראנו שני כיוונים בהבנת מהות מצוות כיבוד אב ואם.

הכיוון הראשון היה **שיטת הירושלמי** הרואה בכיבוד הורים מצוה שבין אדם לחברו. הסברנו את שיטתו בשני רבדים: ברובד הראשון הבן הוא אינדיבידואל העומד מול הוריו, מכיר להם טובה על כל הטוב שגמלו אתו, ולכן הוא מכבדם ומפרנסם. הרובד השני מתייחס אל כלל החברה לדורותיה. לפי רובד זה של מצוות, כיבוד הורים היא תמיכה של הדור הצעיר בדור המבוגר. מערכת מצוות האב על הבן ומצוות הבן על האב מכוננת חברה יציבה וחזקה. השכבה החזקה, הבריאה והעובדת בחברה מחזיקה את השכבות החלשות - הזקנים והילדים הקטנים. על ידי כך יוצרת התורה חברה בריאה שיכולה להחזיק מעמד שנים רבות, כלכלית ונפשית, כי לכל אדם יש ביטחון שגם לעת זקנה יתמכו בו, ויש שכר לעמלו. מערכת התמיכה החברתית היא בעצם מערכת גמול בין הדורות - המוצגת בירושלמי כפריעת חוב של הבן לאביו.

כיוון שני היה כיוונו של **הבבלי** שהתייחס להורים כנציגים של הקב"ה כלפי הילד וכמעבירי המסורת התורנית. לכן הכבוד אליהם מושווה לכבוד שמים, 'לקום מפני השכינה'. אמנם הרמה הגבוהה של כבוד לה זוכים ההורים נשארת מופשטת, ובפועל הם אינם זוכים לסיוע כלכלי ממשי מילדיהם.

יוצא, ששני הכיוונים האפשריים במצוות כיבוד הורים שראינו בתורה שבכתב באים לידי ביטוי בתלמודים השונים. הירושלמי תפס את המצוה כמצוה שבין אדם לחברו, ואילו הבבלי נקט שכבד את אביך ואת אמך שייך לחמש הדברות הראשונות של בין אדם למקום.

12. "מצות שהאב חייב לעשות לבנו למוהלו לפדותו ללמדו תורה וללמדו אומנות להשיאו אשה רבי עקיבה אומר אף ללמדו לשוט על פני המים" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז).

ג. שיטות השאלות והראשונים

1. בעל השאלות

רב אחאי גאון דן בסוגיית 'משל מי':

ברם, צריך משל אב או משל בן? היכא דרויח בן ולאב לית ליה לא תיבעי לך, כיון דאמוד למיתן ליה צדקה בעלמא חיובי מחייב. כי תיבעי לך היכא דלא רווח בן אי נמי אית ליה לאב ולא צריך, מי אמרינן כיון דאמר מר נאמר כאן כבוד ונאמר להלן כבוד את ה' מהונך, מה להלן חסרון כיס אף כאן חסרון כיס, או דילמא לעולם משל אב. וכי תימה מה חסרון כיס איכא? איכר ביטול מלאכה. רב יהודה אמר משל בן, רבי נתן אמר משל אב. אורו ליה רבנן לרב ירמיה ואמרי ליה לבריה דר' ירמיה כדברי האומרים משל אב.

(שאלות דרב אחאי גאון אות נו מצוות כיבוד אב ואם)

רב אחאי פוסק במפורש כמו הבבלי 'משל בן', אך הוא מקדים ואומר שיש מצב שהבן חייב לפרנס את אביו מדין צדקה. נראה שאומר רב אחאי שלא יעלה על הדעת שיש לבן ממון והאב יגוע ברעב, ולכן בודאי שיש במקרה כזה חיוב ממוני על הבן. הוא תולה את החיוב הנ"ל בדין צדקה.

הוא אינו פוסק כפשט הירושלמי שיש חיוב מהותי מדין כיבוד של הוצאת ממון, אלא רק הוצאה לתקן מציאות אפשרית בתוך שיטת הבבלי.

2. תוספות זרי"ף¹³

תוס' בתחילת סוגיית הבבלי מצטט ללא נקיטת דעה את הירושלמי שמחייב את הבן בהוצאה:

כבוד את ה' מהונך - בירושלמי דורש מהונך כמו מחונך משמע שהקפיד הקב"ה על כיבוד אב ואם יותר מכבודו שבכבודו הוא אומר כבוד את ה' מהונך דהיינו מחונך דמשמע ממה שחונך כלומר אם יש לו ממון חייב ואם לאו פטור ובכיבוד אב ואם נאמר כבוד את אביך ואת אמך דמשמע בין שיש לו ממון ובין שאין לו והיכא דלית ליה חייב לחזור על הפתחים לזון את אביו ואת אמו.

(תוספות קידושין לא ע"א ד"ה "כבוד")

אך בדף לב ע"א על סוגיית 'משל מי' מביא התוס' את שאלות דרב אחאי שמשלב את הירושלמי בתוך הבבלי, ואומר שיש צד מסוים של חיוב ממון של הבן:

אורו ליה רבנן לרבי ירמיה כמ"ד משל אב - משמע שכך הלכה וכן פסק בשאלות דרב אחאי בפרשת וישמע (סוף סימן נו) ופסק היכא דלית ליה לאב ואית ליה לבן חייב הבן לזון אביו וכן פסק ר"י ור"ח דאם אין לאב ממון והבן יש לו דצריך הבן לפרנסו משלו דלא יהא אלא אחר כדאמר בנערה שנתפתתה (כתובות דף מט:); דרב אכפייא להווא גברא ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה ועוד דאמרינן בירושלמי אמר רבי יוסי הלואי דהויין כל שמעתי ברירי לי כהך שכופין את הבן לזון את אביו...

(תוספות קידושין לב ע"א ד"ה "אורו ליה")

13. וכן היא שיטת הרא"ש בסוגייתו.

גם הרי"ף בהלכות כאן מצטט את הבבלי שפוסק 'משל אבי', ומוסיף הלכה משלו שכשאין כסף לאבא ויש לבן כופין את הבן לזון את אביו מדין צדקה:

אורו ליה רבנן לר' ירמיה... כמאן דאמר משל אב. והיכא דרויח הבן והאב לית ליה, כייפנן ליה לבן ושקלינן מיניה בתורת צדקה ויהבינן לאבוה... וכן שדרוה ממתבתא.

(רי"ף קידושין יג ע"ב מדפי הרי"ף)

ונראה מלשונו שגם הוא מצטט את רב אחאי, ובודאי פוסק כמוהו. וכן פסק הרא"ש בסוגייתנו.

יש להסביר ששיטת השאילתות והראשונים היא שישנם שני דינים בכיבוד אב ואם. הדין הראשון הוא דינו של הבבלי 'משל אבי' - שהבן אינו חייב לתת מהונו כדי לכבד את אביו.

הדין השני הוא דין צדקה, שמחייב נתינה מכספי הבן כדי לזון את האב אם אין לאב יכולת כלכלית לפרנס את עצמו.

כך שילבו השאילתות והראשונים את פסק הירושלמי נגד פשט הבבלי, שבפירוש פטר את הבן מכל חיוב ממוני במצוות כיבוד אב ואם. אולי אפשר לומר שהסיבה לפסק שמצמצם את דבריו המפורשים של הבבלי שאין כלל חיוב ממוני של הבן, היא התפיסה הפשוטה שלא יעלה על הדעת שהבן יהיה עשיר והאב יחזר על הפתחים. המצוה האנושית של הכרת הטוב בין אדם לחברו, לא נמחקת תחת התפיסה הרוחנית של מעלת כיבוד אב ואם, שאמנם משווה את ההורים לשכינה, אך משאירה אותם חסרי תמיכה ממשית מהדור הצעיר אותו הם גידלו. אולי יש כאן יישום של ההנהגה הפשוטה שדרך ארץ קדמה לתורה.

3. שיטת ר"ת הסמ"ק והסמ"ג

ר"ת בספר הישר מציג שונה:

איכא דסבירא להו כיוון דאסיקנא שהבן זן את אביו משל עצמו היכא דאין לאב כלום נמי אע"פ שיש לבן לא יהא ניזון משל בן. וכי מעיינת בגמרא בבעיא דאיבעיא לה משל מי, לא איצטריך לן אלא היכא דיש לו לאב וקמ"ל שאע"פ שזן אותו משלו מצוה קא עביד שמתבטל ממלאכתו, אבל היכא דאין לו לאב מי יימא לן דאינו זן. השתא לצדקה אמרינן: ר' אמי אכפיה לרב נתן בר אמי ומפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה, אביו לא כל שכן דכופין אותו. והא מפרש בגמ' דהאשה ניקנית דבני מערבא... אמר ר' יוסי בר אבין הלואי הוויין כל שמועתא ברין לי כהדה שכופין את הבן לזון את האב. אלמא היכא דלית ליה לאב כופין את הבן לזונו.

(ספר הישר לר"ת חלק החידושים סימן קמא)

ניתן להוכיח מדבריו שכבוד אב ואם הוא דין שבין אדם לחברו גם לשיטת הבבלי. גם הוא הולך בשיטת השאילתות שהבן חייב לתת משלו לאביו אם אין ממון לאביו. אולם בניגוד לדברי תוס' אשר עסק בעצם החיוב לתת ממון והוכיח זאת מצדקה, עוסק ר"ת במצוות כיבוד אב ואם, ומוכיח כללים בכיבוד אב ואם בעזרת קל וחומר מצדקה. למדנו מכאן שר"ת מדמה את מצוות כיבוד אב ואם למצוות צדקה, כי אם לא היו דומים לא היה ניתן ללמוד קל וחומר מדין אחד למשנהו. משמע שהבין שדין כיבוד אב כולל גם חיוב תמיכה כלכלית כדעת הירושלמי¹⁴.

14. עיין במאמרו 'צדקה במקרא', בעמוד 413, לגבי מהות מצות הצדקה. שם הצגנו את מכלול מצוות מתנות עניים כמערכת תמיכה חברתית של השכבות החזקות בשכבות החלשות.

הסמ"ק

ר' יצחק מקורביל בספרו הסמ"ק מציג שיטה שונה במצוות כיבוד אב ואם :

לכבוד אב ואם דכתיב: 'כבוד את אביך ואת אמך'. ואמרינן פרק קמא דקדושין איזוהי כבוד אב ואם, מאכילו ומשקהו ומגעילו וסכו מכניסו ומוציאו. ואם יש ממון לאב אינו חייב להוציא משלו, רק להתבטל ממלאכתו בשביל כבודו. אין לאביו שום דבר ויש לו משלו חייב לזוננו. ואפילו אין לו חייב להשכיר עצמו בשבילו, כדאמרינן (ירושלמי שם) גדול כבוד האמור באביו ובאמו יותר מכבוד הקב"ה, דאילו בכבוד הקב"ה כתוב כבוד ה' מהונך, אם יש לך ממון תן, ואם אין לך פטור, ואילו בכבוד אב ואם כתיב 'כבוד', בין יש לך בין אין לך תן. (ספר מצוות קטן, מצוה ג)

משמע מדבריו שהחיוב הממוני על הבן לכבוד את הוריו הוא פשוט, והוא חלק אינטגרלי ממצוות כיבוד הורים, ואינו נובע מדין צדקה. אמנם כותב הסמ"ק, שכאשר יש ממון לאב אין הבן חייב להוציא משלו כדי לפרנסו, אך אין כאן הפקעה של חיוב הבן לפרנס את הוריו.

יתר על כן, בפתחת ספרו, כאשר הוא מסדר את המצוות על סדר ימי השבוע ועל סדר שבע הדברות הראשונות, שהמצוות שכנגד הדיבר החמישי, כבוד את אביך ואת אמך הם המצוות הקשורות לאכילה:

יום חמישי - מצוות התלויות באכילה כנגד כבוד, שהוא דיבור חמישי ועיקר מצות כבוד להאכיל ולהשקות אביו ואמו...

(הקדמה לספר מצוות קטן)

הסמ"ג

בדרך זו הלך גם הסמ"ג, וכך כתב במצוות כיבוד אב ואם :

...ואם אין לאב הכל יהיה משל הבן כדמוכח בירושלמי דפאה (פ"א ה"א).

(ספר מצוות גדול מ"ע קי"ב - קי"ג)

הסמ"ג למד שבמקרה שאין לאב, החיוב מוטל על הבן באופן פשוט מדין כיבוד הורים ולא מדין צדקה.

לסיכום יוצא ששיטת ר"ת הסמ"ק והסמ"ג היא שיטה שונה משיטת השאלות והראשונים דלעיל, שאולי שילבו את הירושלמי, אך דחקו בירושלמי ואמרו שהחיוב הממוני הוא רק מדין צדקה ולא הלכה מהותית של כיבוד הורים כמו שמשמע בפשט הירושלמי.

הסמ"ק והסמ"ג לעומתם, משלבים ונותנים לפשט הירושלמי מקום מרכזי. מצד אחד הם פוסקים שהבן חייב לזון את הוריו מממונו כמו הירושלמי, אך מאידך גיסא הם פוטרים אותו מהחיוב הממוני במקרה שיש לאב¹⁵. במקרה זה, הבן חייב רק בכיבוד בגופו ובהפסד כלכלי של ביטול מלאכה, כמו בבבלי. שיטה זו מרחיבה את חיוב הבן בכיבוד הוריו גם לחיוב ממוני לזון אותם, כחלק מהאחריות של הבן להוריו כאשר הם מגיעים למצב שאינם יכולים לפרנס את עצמם. הבן לא עושה זאת מדין צדקה אלא כחלק מהכרת הטוב ומפריעת החוב שלו כלפי הוריו שדאגו לו ופרנסו אותו כשהוא היה במצב של חוסר יכולת לפרנס את עצמו. מצוות כיבוד אב ואם מצד עצמה מכילה את כל מערכת הסעד החברתית בין הדורות על כל צדדיה, הסיעודיים והכלכליים.

15. הסמ"ק דוחק קצת בבלי כדי לתת לירושלמי מקום מרכזי.

4. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם מביא את הלכות כבוד אב ואם בספר שופטים בהלכות ממרים שעניינם שמירה על המסגרת היהודית-דתית-חברתית. בהקשר זה הביא גם את הלכות בן סורר ומורה, שהוא פורץ המסגרת החברתית. יש לשים לב שהרמב"ם לא מיקם את הלכות כיבוד הורים בהלכות מתנות עניים ואולי אפשר ללמוד מכך שאין כל כך יחס בין כיבוד הורים לצדקה.

בהלכות ממרים פ"ה עוסק הרמב"ם בדין מקלל אביו ואמו ואחר כך בדין מכה אביו ואמו. רק לאחר מכן, בפרק ו', הוא עוסק בדין כיבוד הורים. משמע שדין מקלל ומכה איננו פרט בהלכות כיבוד הורים אלא כולם פרטים בהלכות ממרים שהם דיני מסגרת ומורשת המסורת של עם ישראל, והיחס של הפרט לכלל ולמסורת ישראל. דיוק זה שופך אור חדש על מהות מצוות כיבוד הורים כחלק מהשמירה והכבוד אל המסורת וקבלת מרותה.

הלכות כבוד הורים ברמב"ם מתחילים במנגינה הדומה למנגינה ששמענו בבבלי:

כבוד אב ואם מצות עשה גדולה וכן מורא אב ואם שקל אותן הכתוב בכבודו ובמוראו,
כתוב כבוד את אביך ואת אמך וכתוב כבוד את ה' מהונך, ובאביו ואמו כתוב איש אמו
ואביו תיראו וכתוב את ה' אלהיך תירא, כדרך שצוה על כבוד שמו הגדול ומוראו כך צוה
על כבודם ומוראם.
(הלכות ממרים פ"ו ה"א)

הרמב"ם מסביר שכבוד ומורא אב ואם הם 'מצוה גדולה'¹⁶ משום שדימו אותם לקב"ה, וזה מתאים למנגינת הבבלי שאומר שכבוד ומורא הורים נובע מהיותם שליחים של הקב"ה אל הבן, ושותפים בבריאתו¹⁷.

בפ"ו ה"ג' מתייחס הרמב"ם לסוגיית 'משל מי':

...אי זהו כבוד מאכיל ומשקה מלביש ומכסה משל האב, ואם אין ממון לאב ויש ממון
לבן כופין אותו וזן אביו ואמו כפי מה שהוא יכול, ומוציא ומכניס ומשמשו בשאר
הדברים שהשמים משמשים בהן את הרב, ועומד מפניו כדרך שהוא עומד מפני רבו.
(הלכות ממרים פ"ו ה"ג)

הרמב"ם פוסק כמו בעל שאילתות ושאר הראשונים שאם אין ממון לאב ויש ממון לבן, חובה על הבן לכבד אביו מממון הבן. אבל בשונה מהם הוא אינו מפרש את הסיבה לחיוב הבן.

אפשר להסביר את הרמב"ם בשני אופנים:

א. הרמב"ם פסק כמו השאילתות והראשונים שבמקרה הנ"ל החובה של הבן לזון את אביו היא מדין צדקה.

ב. הרמב"ם הולך בדומה לשיטת הסמ"ק שיש חיוב ממוני על הבן לזון את אביו מדין כיבוד הורים כמו הירושלמי - אך דין זה לא חל בכל מקרה, אלא רק כשאין לאב ויש לבן.

הכס"מ הולך בדרך של אפשרות א. הוא מביא את הרי"ף שאומר שהחיוב לזון את אביו הוא מדין צדקה, וכך הוא מסביר גם את הרמב"ם מדין צדקה.

16. המונח 'מצוה גדולה' מופיע ברמב"ם רק עוד שלוש פעמים: במצות תפילין שהיא יחוד ה'; לגבי הריגת מוסרים ומומרים שהם שוברים את המסורת והחברה היהודית; ולגבי פדיון שבויים שכבר בגמי' מכונה: 'מצוה רבה'.

17. והנה ברמב"ם פ"ה הי"ב, ופ"ו הי"א, משמע שאם האב רשע חייבים לכבדו ואסור לקללו אולם לא חייבים מיתה על קללתו והכאתו. משמע שרובד המיתה מותנה בהיות האב מייצג נאמן של המורשת ושל המסגרת. דבר זה מתאים לתפיסה של כיבוד הורים משום שהם מיצגי התורה ומסורת ישראל.

כבוד אב ואם - בין אדם לחברו או בין אדם למקום

לעומתו בהגה"מ למדו שהדין ברמב"ם של חיוב הבן כאשר אין לאב נובע מדין הירושלמי בפאה (שמופיע גם בירושלמי בקידושין) שיש חיוב ממוני על הבן לכבד את אביו. לפי זה יש להסביר ברמב"ם שהחיוב איננו מדין צדקה אלא עצמי מדין כיבוד אב. כאשר יש לאדם כסף, הוא צריך לפעמים לכבד את ה' בכספו וכן את האב. כלומר המצוה במהותה איננה בכסף, אולם אם צריך ויש לו ישתמש גם בממונו. קצת ראייה לשיטתו אפשר לדייק מדברי הרמב"ם בהלכות ממרים שאינו כותב במפורש שהחיוב על הבן הוא מדין צדקה, לכן משמע בפשיטות שגם החיוב הממוני הוא מדין כיבוד אב ואם.

ראייה להסבר הכס"מ מצאנו ברמב"ם בהלכות מתנות עניים :

הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהן כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבוזות, וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו הרי זה בכלל הצדקה, וצדקה גדולה היא שהקרוב קודם.

(הלכות מתנות עניים י', טז)

משמע שנתנית מזונות לאביו ואמו הם מדין צדקה שהולכת לפי הקירבה המשפחתית והחברתית.

ניתן להסביר גם לפי ההג"מ שעיקר החיוב לפרנס את אביו היא מדין כיבוד הורים כמו שראינו בירושלמי ולא מדין צדקה. הרמב"ם מעיר אמנם כשהוא דן בהלכות צדקה, שמי שמפרנס את הוריו גם מקיים מצוות צדקה, אך לא זהו עיקר החיוב, וצ"ע.

סיכום

במצוות כיבוד אב ואם, ראינו את הכיוון של המקרא ופרשניו, המראים שכיבוד הורים הוא הממוצע המחבר בין מצוות שבין אדם לחברו למצוות שבין אדם למקום.

בתלמודים ראינו שתי גישות. שיטת הירושלמי שהדגישה את הצד של בין אדם לחברו, הכרת הטוב, פריעת חוב, ותמיכה כלכלית של הדור הצעיר בדור המבוגר. לעומתו ניצבת שיטת הבבלי שהדגיש את ההשוואה בין כבוד ההורים לכבוד ה', אך לשיטתו, אין חיוב ממוני על הבן מלבד ביטול המלאכה בזמן הכיבוד.

לאחר מכן, הצגנו את שיטות הראשונים. שיטת רוב הראשונים ובעל השאלות סוברת שבעיקרון אין חיוב ממוני על הבן כמו פסיקת הבבלי, אבל יש מקרה מיוחד כשאין לאב ויש לבן, וגם אז הבן חייב לזונן מדין צדקה ולא מדין כיבוד אב ואם. שיטה חולקת היא שיטת הסמ"ק והסמ"ג שכתבו שיש עקרונית חיוב על הבן לפרנס את אביו מדין כיבוד הורים, רק במקרה שיש לאב אין על הבן חובה להוציא כסף והוא מכבד את אביו מממון אביו.

לבסוף התבוננו ברמב"ם והעלינו שאפשר להבין אותו לפי כל אחת משיטות הראשונים הנ"ל.

יהי רצון שנזכה לקיים מצוות כיבוד אב ואם בשלמות.